

УДК: 81'282.2.1

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.23

Дөөлөтбекова Г., Сопонова А.
К.Ш. Токтомаматов атындагы ЭАУ**ЛЕКСИКАЛЫК ДИАЛЕКТИЗМДЕР ЖАНА АЛАРДЫН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮНҮН
АКСЫ ГОВОРУНДА МААНИСИНЕ КАРАЙ КОЛДОНУЛУУ ШАРТТАРЫ****Кыскача мазмуну**

Аксы районунун жергиликтүү калкы жашаган аймактагы “өзгөчө тил” изилдөөгө жыш милдеттерди өз ичине алат. Диалектологиянын табиятына ылайык биз бул чөлкөмдөгү лексика-семантикалык диалектилик айырмачылыктардын таралыш ореалын, колдонууда адабий тилге тийгизген таасирин, ошол сөздөрдүн келип чыгыш тарыхына да кызыгып көрдүк. Диалектин лексикалык өзгөчөлүктөрү байланыш каражаттары болуп, тилдин жазуу формаларында да, атап айтсак райондук басма сөздө (гезиттерде) айрым предметтерди жана кубулуштарды жергиликтүү окурмандарга айкыныраак атоого жардам берет. Аксы говорунун лексикасы башка региондорго карганда адабий тилде варианты жок көп сөздөрү же башка говорлордо кездешсе да сейрек колдонулган өзгөчөлүгү менен айырмаланат. Ошондуктан диалектилик сөздөрдүн картасын түзүүдө жана салыштырма диалектилик изилдөөлөрдү жүргүзүүдө говордун ичинде эле ар бир кичи айыл-кыштактардын арасындагы майда диалектилик өзгөчөлүктөрдүн колдонулуш, таралыш мүнөзүнө жараша карап чыгуу талап кылынат. Макалада аймактагы коммуникативдик фондунун негизги бөлүгү болгон лексикалык диалектилик сөздөргө басым жасап, адабий тилдеги маанисинин конкреттүүлүгүн деталдаштырууга ыктадык. Диалектилерди үйрөнүүдө биз элди изилдейбиз жана анын тарыхы менен таанышабыз.

Түйүндүү сөздөр: диалект,говор, тилдик катмар, семантика, лексика, адабий тил, прогрессивдүү, регрессивдүү, түгөйлүү диалектизм.

Дөөлөтбекова Г., Сопонова А.
Международный университет
имени К.Ш. Токтомаматова**ЛЕКСИЧЕСКИЕ ДИАЛЕКТИЗМЫ И ОСОБЕННОСТИ ИХ
УПОТРЕБЛЕНИЯ В АКСЫЙСКОМ ГОВОРЕ****Аннотация**

«Особый язык» в районе проживания местного населения Аксы́йского района включает интенсивные исследовательские задачи. В соответствии с характером диалектологии нас интересовало распространение лексико-семантических диалектных различий в этом регионе, их влияние на литературный язык в употреблении и история происхождения этих слов. Лексические признаки диалекта являются средствами общения и помогают местному читателю более четко называть некоторые предметы и явления в письменных формах языка, в частности в региональной печати (газетах). Лексика аксы́йского говора отличается от лексики других регионов тем, что в ней много слов, не имеющих варианта в литературном языке или редко употребляемых, даже если они встречаются в других говорах. Поэтому при составлении карты диалектных слов и проведении сравнительно-диалектических исследований необходимо учитывать мелкие диалектные особенности среди каждой

небольшой деревни внутри диалекта по характеру употребления и распространения. В статье мы сосредоточили внимание на лексических диалектных словах, составляющих основную часть коммуникативного фонда региона, и стремились детализировать конкретность их значения в литературном языке. Изучая диалекты, мы изучаем людей и узнаем об их истории.

Ключевые слова: диалект, говор, языковой пласт, семантика, лексика, литературный язык, прогрессивный, регрессивный, парные диалектизмы.

**Doolotbekova G., Soponova A.
International university
named after K.Sh. Toktomamatov**

LEXICAL DIALECTISMS AND PECULIARITIES OF THEIR USE IN THE AKSY LANGUAGE

Abstract

«Special language» in the area of residence of the local population of the Aksy region includes intensive research tasks. In accordance with the nature of dialectology, we were interested in the distribution of lexico-semantic dialect differences in this region, their influence on the literary language in use and the history of the origin of these words. The lexical signs of the dialect are means of communication and help the local reader to more clearly name some objects and phenomena in the written forms of the language, in particular in the regional press (newspapers). The vocabulary of the Aksy dialect differs from the vocabulary of other regions in that it contains many words that do not have a variant in the literary language or are rarely used, even if they are found in other dialects. Therefore, when compiling a map of dialect words and conducting comparative dialectical research, it is necessary to take into account small dialect features among each small village within a dialect according to the nature of use and distribution. In the article, we focused on the lexical dialect words that make up the main part of the communicative fund of the region, and sought to detail the specificity of their meaning in the literary language. By studying dialects, we study people and learn about their history.

Keywords: dialect, speech, language layer, semantics, vocabulary, literary language, progressive, regressive, paired dialectisms.

Диалекттер бири-биринен үн түзүлүшү, грамматикасы, сөз түзүлүшү, өзгөчө сөздү колдонууда адабий тилге белгисиз же таптакыр оригиналдуу өзгөчө сөздөрү менен айырмаланат. Аймактык диалектилер белгилүү бир аймакка мүнөздүү болгон жана көп жылдар бою сакталып келген тилдин оозеки формасын билдирүү үчүн колдонулат. Адатта адабий тил менен айтылган билимди сактайт: салттуу чарба жүргүзүүдө, жергиликтүү элдин салттуу үй-бүлөлүк жашоо тартибинде, улуттук ырым-жырымдарда, каада-салттарда, элдик календар, дүйнө таанымында деги бардык тармакта колдонулуу шартына карай берилген түшүнүктөр “диалект” термининде камтылган. Ошого карай тилдеги бир нече өз ара аракеттенүүчү катмарлар, алардын ортосундагы байланыштар элдин татаал тарыхы, коомдун социалдык стратификациясы, диалектин пайда болушу жана өнүгүшү, ар кандай диалекттерге ээ уруулардын отурукташуусу, түрдүү саясий өзгөрүүлөргө дуушар болуусу,

тил илиминде айрым региондордун изилдөөгө зарыл болгон объекттерин жаратат.

Диалект лексикасы улуттук лексикадан колдонулушунун тар чөйрөсү менен гана эмес, бир катар төмөнкү белгилери боюнча да айырмаланат:

- 1) Фонетикалык;
- 2) Грамматика;
- 3) Лексика-семантикалык.

Алар белгилүү бир жердин тургундарына гана түшүнүктүү болгон сөздөр ошол чектелген чөйрөсүндөгү көркөм адабият тилинде, жергиликтүү географиялык, тиричилик, маданият өзгөчөлүктөрүн чагылдыруу үчүн колдонулат. Аксы говорундагы диалектилик өзгөчөлүктөр Жалал-Абад облусунун башка аймактык говорлорунун ичинен Токтогул, Ноокен райондору менен чектешкен ортолук диалектилик белгилерди арбын алып жүргөндүгү менен айырмаланат. Бул региондогу жашоочуларда ич ара аймак, көчө, айыл аралык говордун ичинде да майда территориялык тилдик өзгөчөлүктөр да кездешпей койбойт. Фонетика, грамматикалык айырмачылыктардан да лексикалык диалектилик ири сандагы сөздөр жашоо тиричиликте адабий тилдин катмарына сиңип да, сиңбей да өз алдынча, мурунку жана туруктуу жашаган улуу муундун, бардык курактагы жана социалдык топтордогу адамдардын кебинде сакталган. Диалект системасынын өнүгүшү – анын ар кандай маданий-курактык өкүлдөрүнүн сүйлөгөн сөзүндө бир эле сүйлөө тилинин варианттарынын пайда болушун шарттаган узак процесс. Кайсы гана айылга барбайлы, ошол жерде гана айтыла турган белгисиз сөздөрдү сөзсүз угабыз, анын сыңарындай Аксыда текмат (кайыш кур), âлбөлү (алча, вишня), төрбөлжүн (шырдак), чирте (кап), канар (каптын чоңу), бурчак (мөндүр), измелтирик (ийне топчу), октоо (секелек), пөчөк//бөчөк (мөмө жемиштин кабыктары малга берилет), шойкон (кырсык), чилдâшир (кабыргасы саналган арык), ноомай (нак акча), сейпек (жеңил желпи адайга карата айтылат), гâйрик (сөзү башы орунда эмес ойду келди сүйлөгөн), мâtâvâr (өзгөчө буюм, улам көзгө чалдыккан нерсе) ж.б. деген аймактынчыныгы тилдик турмушун чагылдырган сөздөр орун алган. (А-транскрипцияланган А-тыбышынын берилиши. Ачык кең, бирок (а) дан куушурак. Мисалы, мâззâ-сонун, кâксâ-кексе (карыган тың адам).

Диалектизмдер говорлордо ички (тыбыштык морфологиялык жана семантикалык өзгөчөлүктөр аркылуу) жана тышкы булактар (монгол, фарсы, араб ж.б тилдерден кабыл алынган) аркылуу пайда болот. Алар ич ара нака лексикалык, түйгөлүү, түгөйсүз деген түрлөргө ажыратылат.

1. Нака лексикалык диалектизмдер – адабий тилде түгөйү (эквиваленти) түп уңгусу учурабаган, жергиликтүү калкты тейлеген сөздөр мисалы, бөкөвүл – той ашта бышкан этти бөлүштүрүүчү адам, зувала – тоголоктолуп үзүлгөн камыр, дâңгâнâ// деңгене – союлган малдын этин бир нече бөлүккө бөлүп таратуу же алуу, булар айрым говорлордо учураса да адабий тилде кездешпеген сөздөр.

2. Түгөйсүз диалектизмдер – бир говордо же диалектиде гана жолугуп, адабий тилде же башка говорлордо эквиваленти жок кубулушту туюнтат. Мисалы, мөшкөл – казанга майсыз жумшак бышырылган жука нан, адабий тилдеги мүшкүл сөзүнүн тыбыштык өзгөрүүгө учурап, мүшкүл аш – адам башына оор мүшкүл иш түшкөндө бышырылуучу тамактын түрүнө кирип, бат бышыруучу нандын түрүн толуктагандыктан келип чыкса керек деп божомолдойбуз. Себеби, түштүк жергесинде мүшкүл күшât – атайын күйөөсүз аялдар чогулуп, бир нерсеге ниет кылып чечилбеген маселеде куран окулуп желчү тамак ашты билдирет, мүшкүл-мөшкөл ички формасына окшошуп, тез даярдалган кыйын түйшүк түшкөндө атайылап бышырган өзгөчөлүктү көрсөтүп тургандай. Кечкисин печкенин жанында мâkâ ушалап, чагалагын бир жака, жүгөрүсүн бир жака бөлүп жемканага киргизип койдум. Мисалда мâkâ, ушалоо, чагалак деген диалектилик сөздөрдүн ичинен чагалак- жүгөрүнүн данын алгандан кийинкиси “бардек” (ад тил).

Меймандар гелгиче кâрткâ(сөрү) гөрпөчө (көлдөлөн)сала гал. Кâрт жана чагалак – башка говорлордун биринде да колдонулбаган, говордун айрым аймактарында гана чектелүү кездешкен өзгөчө сөз. Мындай говордук өзгөчө лексика (адабий тилде да диалектилерде да түгөйү жок) этнография, мал чарбачылыгы, адам мүнөзү, сырткы көрүнүшү, тамак-ашка байланыштуу жана жашоо тиричилигин бардык формаларында көп кездешет, таблица түрүндөгү булар тууралуу мисалдар кийин болсун.

3. Түгөйлүү диалектизмдер – илимий адабияттарда бир түшүнүк эки башка диалектиде бирин-бири жокко чыгарган карама-каршы кубулуш катары мүнөздөлүп келет. Бул түшүнүккө лексикалык диалектизмдин алкагынан көз чаптырганда бир түшүнүктүн же бир нерсенин диалектилерде, говорлордо ар башкача түгөй менен аталышы аларды диалектилик синоним деп атоого болот. Колдонулушунда айрым ички майда айырмачылыктары бар кемсал//чермий//кâмзур// чыптама//гâмзâr//гâмзирдеген диалектилик сөздүн бир канча варианттагысы Аксы районунун борбору Кербендин чыгыш тарабындагы айылдарда басымдуу чыптама, кâмзур, гâмзâr, түрүндө айтылса, башка уруу, региондордо калган варианттары аралаш кездешет. Ал эми чермий-чыптама (Ысык-Көл говорунда), пинжек (Ат-Башы) өпкө кап, өпкө тон, бортоной (түштүк говорунда).

Дасторконго тамак келгенче гâрдимдерди (чыны, кесе, Ысык-Көл говорунда бадывод) даярдагыла. Кесе//kâcâ//гâрдим - тамак куюлуучу чынын түрдүү варианттагы берилиши.

Көпчүлүк айылдарга бирдей тарабаган мындай диалектилик бирдиктер говор өкүлдөрүнүн речинде коңшулаш элдер менен алакада жана жышыраак жайгашкан жерлерде кездешет. Говордук деңгээлдеги лексикалык диалектизмдер изилденүүгө муктаж болгон маселелерине жарашатилчи Г. Мухаммаджанова өзбек тилинин материалдарында колдонулушуна жана колдонулуш чөйрөсүнө карай мындайча бөлүштүрөт:

Колдонулушу жактан прогрессивдүү жана регрессивдүү деген эки топко ажыратат. Прогрессивдүүлөргө адабий тилде эквиваленттери болбогон, түшүнүктөрдүн жалгыз аталыштары катары адабий тилге өтүп, анын лексикасын байыта турган сөздөрдү, регрессивдүү

диалектизмдерге тилде эквиваленти болгон диалектилик сөздөрдү киргизет. Ошондой эле, ал диалектизмдерди колдонулуш чөйрөсүнө карай төмөнкүдөй түрлөргө бөлүштүрөт:

- а) адабий тилде өздөштүрүлүп кеткен сөздөр;
- б) көркөм чыгармаларда колдонулуп жаткан диалектилик сөздөр;
- в) белгилүү бир диалектинин өкүлдөрүнүн тилинде гана (жалаң алар түшүнө турган)

колдонулган сөздөр.

Башында биз белгилеп кеткен диалектилик белгилер жана аларды бөлүштүрүү б.а.түгөйлүү жана түйгөйсүз, нака диалектизмдер Г.Мухаммаджанованын прогрессивдүү жана регрессивдүү деп атаган диалектилер менен жалпы окшошуп турат. Прогрессивдүү (түгөйсүз) диалектилик сөздөр Аксы регионунун көбүнчө улуу муундарында активдүү колдонулса, мисалы, пākкāй (такай колдонулуп, атайын белгиленген жана барып турчу жер), tāшинā (эңсөө, сагынуу), тыйтак (иш бүткөрө албаган, бейжай адам), чимели (майда кумурска) ж.б. мындай аймактык лексика өсүп келаткан жаш муундун кебиндекээде сейрек кездешип, адабий тилге ыктап, туруктуу колдонулбагандыгы байкалат. Себеби, отурукташуу, ар түрдүү коомдук ички байланыштар, илимдин өнүгүүсү, жашаган жердин (көчүп барган жери) же борбордогу массалык, адабий, тилдик таасирлеринин натыйжасында жаштар ошол чөйрөнүн б.а бир канча жашоо шарттарына ыңгайлашып кеткенинен колдонбоосу менен мүнөздөлөт. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, заманбап сүйлөөнүн социалдык-курактык катмарларынын ортосундагы тилдик айырмачылыктары жандуу кепте болуп жаткан өзгөрүүлөрдүн ар кандай интенсивдүүлүгүндө гана байкалат.

Диалект сөздөр – элдин үнү, бул элдик жашоонун күзгүсү. Алар элдин жашоо тажрыйбасын сактап, руханий тажрыйбасын чагылдырат. Ошондой эле муундарды жана маданияттарды байланыштырып, элдик маданияттын бир бөлүгү болуп саналат.

Аксы аймагы говордук өзгөчөлүгү боюнча Жалал-Абад областынын түштүк батышы жана батышы Чаткал, Ала-Бука, Караван (Аксынын борбору) Жаңы-Жол райондору Г.Бакинова, С.Кондучалова жана С.Сыдыков биргеликте жазган “Кыргыз тилинин Жалал-Абад областынын говорлору” деген эмгегинде көрсөтүлгөндөй II тайпага (группага) кошулат. [2. 167-бет]. Бул тайпадагы кыргыздар областын түштүк жана түндүк чыгышындагы райондорунун тилдик айырмачылыктарын алып жүгөндүктөн салыштырмалуу “орток” диалектилик говор десек да болот. Себеби, түндүк чыгыш Кетмен-Төбө элинин жана бир эле учурда Талас говорунун грамматикалык диалектилик өзгөчөлүктөрү, областын түштүк жагы Ленинский, Базар-Коргон, Сузак райондорунун фонетикалык жана лексикалык көп белгилери сакталып, област боюнча диалектилик фактыларды изилдеп келгенде бул район өзүнүн көптөгөн тилдик айырмачылыктары менен таң калтырат. Мындан чыкты говордун ээлеринин көпчүлүгү саналып өткөн тилдик бирдиктерди диалектилик сөздөр катары баалабай, өздөрү менен алып жүрүшөт жана колдонушат. Тигил же бул диалектилик бирдиктерге карата белгилүү бир мамилени жогорку филологиялык билими бар адамдар

изилдешсе же көрсөтсө болчудай. Башкача айтканда, бул лексемалардын жергиликтүү таандыктыгы адабий нормаларга ээ болгон адамдарга ачык көрүнүп турат, бирок алардын колдонулушу жаңылыштык деп эсептелбейт жана тескерисинче, кандайдыр бир деңгээлде кепти кооздоп, оригиналдуулукту берип турат. Жергиликтүү сөз менен анын адабий синониминин ортосундагы айырмачылыктар канчалык азыраак жана маанилүү болсо, филологдор ошончолук бул сөзгө көбүрөөк көңүл буруп, бул минималдуу айырмачылыктарды адабий норманын пайдасына жоюуга аракет кылышат деп ойлойбуз.

Тилдин турмуш-тиричилик лексикасы-этногенетикалык жана лингвистикалык изилдөөлөр үчүн баалуу материал, турмуш-тиричилик лексикасы белгилүү аймактагы адамдардын жашоосунун чындыгын калыбына келтирүүгө мүмкүндүк берет. Диалектология илими дагы этнолингвистика сыяктуу маданий-тарыхый жана этнографиялык контексте территориялык тил бирдиктеринин изилдөө менен алектенет. Элдик баяндамаларды, ошол Аксы говорунун жашоочуларынан азыркы абалы боюнча изилдөө тил илиминин эң маанилүү милдеттеринин бири бойдон калууда, анткени дагы деле сакталып калган нерселердин бардыгын жазып алуу керек жана ошону менен илим үчүн тилдик калдыктарды сактоо керек.

Адабияттар

1. Хожиев А, Ахмедов А. Узбек тили лексикологиясы // Масбул мухарирлар –Тошкент: Фан, 1981.
2. Султангазиева Ж, Мамбетакунова Н. Классикалык изилдөөлөр жана тексттер// Диалектология 1-том – Б.,-2019.
3. Абдулдаев Э. Кыргыз говорлору. Ф.,1966.
4. Исакова Т.Ж., Бекматова Ж.Т. Кыргыз тилиндеги адабий тил жана диалектикалык сөздөрдү жазууда жана оозеки кепте колдонуунун аймактык өзгөчөлүктөрү // Известия вузов кыргызстана, № 6, 2015.
5. Мукамбаев Ж. Кыргыз диалектологиясы жана фразеология. – Б., 1998.
6. Бакинова Г, Кондучалова С, Сыдыков С. Кыргыз тилинин Жалал-Абад областынын говорлору - Ф: 1957. 167-б.
7. Дунканаев А.Т, Молдокунова А.А. Кыргыз орфографиясы жана анын айрым маселелери. – БМУнун жарчысы, – Б., №1 (47). 2019. 3-6-б.